

Maktubāt-e Sadi, **one of the sources of Gisu-drāz's *Maktubāt***

Mohammadsadegh Khatami*

Salman Saket**

Abstract

Undoubtedly, Gisu-drāz (1322/1323-1424 AH), the mystic scientist of Chashtieh dynasty in the subcontinent, has used some sources in his *Maktubāt*. The recognition of these sources, on the one hand, reveals Gisu-drāz's intellectual treasures to us; on the other hand, introduces the works attracting the attention of the elders of Cheshtiyeh at that time. In the only stoneprint of Gisu-drāz's *Maktubāt*, there is a letter adopted from the Seven Letters, existing in *Sadi* of Sharaf al-Din-e Manyari's *Maktubāt* (1263?-1381 AH). In this paper, the full text of this letter (i.e. the third letter of Gisu-drāz's *Maktubāt*) has been analyzed and, in the end, it has been shown that this letter is a combination of the twelfth, fourth, second, fifteenth, nineteenth, tenth, and sixteenth letters of *Sadi's Maktubāt*. It is also possible that Gisu-drāz has combined Sheikh-e Manyari's Seven Letters with direct quotations and his own additions due to their common area of life, simultaneity with Sharaf al-din-e Manyari, and the study of *Sadi's Maktubāt*. Then, he has sent it to one of his disciples in his own name. Through this research, one may regard *Maktubāt-e Sadi* as one of the sources of Gisu-drāz's *Maktubāt*, where this human has made the most of it without mentioning this name. In addition, this influence can be considered as a proof of the popularity of *Maktubāt-e Sadi* a short while after its writing.

Keywords: Sharaf al-din-e Manyari, *Maktubāt-e Sadi*, Gisu-drāz, Gisu-drāz's *Maktubāt*, Adaptation.

* Ph.D. Graduate of Persian Language and Literature of Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
(Corresponding Author), m.s.khatami92@gmail.com

** Assistant Professor of Department of Persian Language and Literature of Ferdowsi University of Mashhad,
Mashhad, Iran, saket@ferdowsi.um.ac.ir

Date received: 05/03/2024, Date of acceptance: 07/06/2024

Introduction

Gisu-drāz is one of the great Sheikhs of the Cheshtiyeh Order in the subcontinent, who was highly good at Persian poetry and prose. Many of his works are in Persian and some are in Tazi. One of these works is his *Maktubāt* in Persian. His student and disciple, Maulana Abul Fatah Alauddin Kalpoi/ Kalpuri Qureshi (d: 1457 H.), compiled *Maktubāt* in 1448 H. on the way of Hajj and added an introduction to it (for more information, see: Gisu-drāz, 1943: 2-3).

Gisu-drāz is contemporary with a mystic of Ferdowsiyya's Kobraviyyeh Order, named Sharaf al-din-e Manyari (782 A.H.). When Sheikh-e Manyari wrote his famous *Maktubāt*, known as *Maktubāt-e Sadi*, in 1346 H in the Behār, twenty-seven years had passed since Gisu-drāz's birthday.

Sharaf al-din-e Manyari, referred back to India's Manyar in India (a village in the current Bihār province: a state in eastern India), is one of the great mystics of the subcontinent in the 7th and 8th centuries of Hijri (see: Hasani, 1931 H: 8/2; Mati-ul-Imam, 1372 AH/ 1993 AD: 51). Sharaf al-Din is the sheikh of Ferdowsiyya's Kobraviyyeh Order with the highest numbers of *Maktubāt*. In addition to his numerous works, he has also compiled three collections, consisting of three hundred and twenty-eight letters. However, the first collection, known as *Sadi's Maktubāt*, is superior to the other two collections in terms of the variety of topics and textual eloquence (see: La'li Badakhshi, 1997: 913; Moti al-Imām, 1993: 173-178).

In his *Maktubāt*, Gisu-drāz has used some sources in his *Maktubāt*. The recognition of these sources, on the one hand, reveals Gisu-drāz's intellectual mystic treasures to us; on the other hand, introduces the works attracting the attention of the elders of Cheshtiyeh at that time. This makes a great contribution to know more about Sufism and mysticism during this great man of Cheshtiyeh at that time. In addition, when it comes to identifying the sources of Gisu-drāz's *Maktubāt*, one can reach the sources of his knowledge circle and also gain more information about Sayyed Mohammad Gisu-drāz's interpretation (a contemporary mystic of Gisu-drāz).

In the only non-critical stoneprint of Gisu-drāz's *Maktubāt*, there is a letter adopted from the Seven Letters available in the *Maktubāt-e Sadi* Sharaf al-Din-e Manyari, a contemporary of Sayyed Mohammad Gisu-drāz. In this letter, Gisu-drāz has mixed Sheikh-e Manyari's Seven Letters with direct quotations and his own additions and has sent it to one of his disciples in his own name (see: Gisu-drāz, 1943: 11-17). This is interesting and worthy of attention due to their common area of life (i.e. the subcontinent) and contemporaneity with Sharaf al-Din-e Manyari. The current authors

have investigated this item in the present study since the intellectual foundations of this old Cheshtiyeh have been under their influence.

Materials and methods

The current research is of a descriptive-analytical nature. *Maktubāt-e Sadi* Sharaf al-din-e Manyari's and Gisu-drāz's *Maktubāt* are primarily the main focus of the sources of this article and the required pieces of evidence were extracted from them. In other parts of this article, these data have been evaluated and analyzed by means of other relevant sources.

Discussion & result

In the only non-critical stoneprint of Gisu-drāz's *Maktubāt*, there is a letter adopted from the Seven Letters available in the *Maktubāt-e Sadi* Sharaf al-din-e Manyari, a contemporary of Seyyed Mohammad Gisu-drāz. In this article, the text of third letter of Gisu-drāz's *Maktubāt* has been analyzed and has been compared with a selection of *Maktubāt-e Sadi* Sharaf al-din-e Manyari's Seven Letters.

The central theme of this research is to highlight Gisu-drāz's borrowing from Sheikh Manyari's *Maktubāt-e Sadi* without mentioning his name. This is of great importance due to the scientific examination of Gisu-drāz's opinions and thoughts and the identification of his intellectual influences; thus, it clarifies the necessity of doing the current research. This paper is an attempt to respond to the following questions in a descriptive-analytical method after studying this issue scientifically:

1. What is the importance of *Maktubāt-e Sadi* Sheikh Manyari's in knowing Gisu-drāz's sources?
2. What contribution does the corrected text of *Maktubāt-e Sadi* make to correct Gisu-drāz's *Maktubāt*?

Conclusion

Undoubtedly, Gisu-drāz has been influenced by sources in his *Maktubāt*, the knowledge of which on the one hand reveals to us Gisu-drāz's intellectual passions, and on the other hand, introduces the works that were considered by the elders of Cheshtiyeh at that time. In this article, it was highlighted that there is a letter in the only stone print of Gisu-drāz's *Maktubāt*, which is a selection of seven letters from the *Maktubāt-e Sadi* Sharaf al-din-e Manyari, which has not been mentioned so far and no research has been done regarding the authenticity of its relation to these two mystics. Therefore, from the

point of view of etymology, these seven letters were analyzed in the third letter of Gisu-drāz, and the correctness of the attribution of those selections from the *Maktubāt-e Sadi* was shown. Through this research, it is possible to consider *Maktubāt-e Sadi* as one of the sources of Sayyed Mohammad Gisu-drāz's *Maktubāt*, which this old man Chishti used without mentioning his name, in addition to the fact that this influence can be considered as a proof of the popularity of *Maktubāt-e Sadi* in the subcontinent shortly after they were written. In addition, through the identification of *Maktubāt-e Sadi* as one of the sources of Gisu-drāz's *Maktubāt*, it is possible to reach the information circle of this Chishti Sufi and also gain more knowledge about Gisu-drāz's perception of the mysticism of his time. Also, by comparing the third letter of Gisu-drāz with the *Maktubāt-e Sadi*, the authors found out that in some variants of Gisu-drāz's letter, there have been distortions or corrections, which are the result of the lithographer's transcription of Gisu-drāz's *Maktubāt* from the latest manuscripts of this work, as well as the mistakes and slips of the scribes. Therefore, some of the propositions of Gisu-drāz's letter were corrected through *Maktubāt-e Sadi* .

Bibliography

- Abubi Mehrizi, N and others (2021). The place of Gisu-drāz's explanations in Persian mystical works of the subcontinent and the necessity of its correction. *Nameh-ye Farhangestān (Subcontinent Special Letter)*, 12, 143-168 [in Persian].
- Al-Hasani, A (1988). *Nozhat al-Khwāter Va Bahjat al-Masāme Va al-Nawāzer*. The third part. Hyderabad Al-Dakken - India: Majles Daerat al-maaref al- Othmāniyat [in Persian].
- Al-Hasani, A (1931). *Nozhat al-Khwāter Va Bahjat al-Masāme Va al-Nawāzer*. The second part. Hyderabad Al-Dakken - India: Majles Daerat al-maaref al- Othmāniyat [in Persian].
- Ferdowsi, Sh. (1895). *Manāgheb al-Asfiā* [Lithograph]. F. M. Bashir (Ed). Kolkata: Noor al-āfāgh [in Persian].
- Ghazzālī, M (2001). *Kimiāy-e Soādat*. Vol. 1. Hossein Khadivjam. Tehran: Sherkat-e Entesharart-e Elmi va Farhangi [in Persian].
- Gisu-drāz, S (1943). *Maktobāt* [Lithograph]. For the good attention of His Excellency, Nawāb Mohammad Amir Ali Khān Bahādor. Maulavi Hāfez Sayyed Atā Hossein (Ed). India - Heydarābad, Deccan: Ahd Afarin Barqi Press [in Persian].
- Gholām Sarwar Lāhori (1914). *Khazinat al-Asfiā* [Lithograph]. Vol. 2, Kānpur: Munshi Nawal kishore Press [in Persian].
- Jān-e Āsoodeh: Three treatises on the heritage of subcontinent Sufism (Rāhat-al Gholoub, Vafāt Nāmeḥ-ye Sheikh Sharaf-al-Din-e Manyari, Vasiat Nāmeḥ-ye khāje Najib-al-din-e Ferdowsi)* (2021). Correction and research Saket, S & Khatami, M.S, qom: Nashr-e Adabiāt [in Persian].

127 Abstract

- Khatami, M.S (2019). "Edition of the *"Maktubat-e Sadi"* of Sheikh Sharaf al-din-e Manyari (1263-1381 AD) and Study about It". Dissertation of Ph.D, Mashhad: Department of Persian Language and Literature of Ferdowsi University of Mashhad [in Persian].
- La'li Badakhshi, M. (1998). *Samarāt al-ghods men shajarāt al-ons*. S. Sayyed Javadi (Ed). Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies [in Persian].
- Manyari. Sh. *Maktubāt-e Sadi*. Keshmir: Allameh eghbal library of keshmir university , No 93701 [manuscript]. writeen century 1041 AH [in Persian].
- Manyari. Sh. (1994). *Maktubāt-e Sadi* manuscripts of the author's testament [Facsimile]. (various pagination). Courtesy of Professor Sayyed Hasan Askari, presented by Sayyed Shah Mohammad Ismail Rouhi. Patna: Khodabakhsh Oriental Public Library [in Persian].
- Mohadeth Dehlavi, A. (2005). *Akhbār al-akhyār fi asrār al-abrār*. A. Ashrafkhān (Ed). Tehran: Anjoman-e Asār va Mafaākher-e Farhangi [in Persian].
- Moti al-Imām, S (1993). *Sheykh Sharaf al-Din Ahmad ibn-e Yahyā Manyari and his contribution to Persian Sufi prose*. Islamābad: Persian Research Center of Iran and Pakistan [in Persian].
- Najm-e rāzi, A . (2020). *Mersād al-ebād*. M. Riāhi (Ed). Tehran: Sherkat-e Entesharart-e Elmi Va Farhangi [in Persian].
- Sa'di, M (2007). *Koliāt-e Sa'di: Golestān, Bostān, Ghazliāt, poems, pieces and letters from the oldest available versions*. Mohammad Ali Foroughi (Ed). Tehran: Amir Kabir Publishing House [in Persian].
- Sa'di, M (2001). *Ghazaliāt-e Sa'di* (based on the editions of two decedent Mohammad Ali Foroughi and Habib Yaghmai). Confrontation, Arabization, correction, explanation of words and terms, meaning of verses and translation of Arabic poems by Kazem Bargnisi. Tehran: Fekr-e Rooz [in Persian].
- Sa'di, M (2006). *Sa'di's sonnets*. Gholamhossein Yousefi (Ed). Tehran: Sokhn [in Persian].
- Sultanzadeh, Sh (2015). "Gisu-drāz". *Encyclopedia of Persian Language and Literature*, vol. 5, under the supervision of Ismāil Sa'ādat, Tehran: Persian Language and Literature Academy, 559-562 [in Persian].
- Sadriniyā, B (2014). *The collection of proverbs of mystical texts* (including hadiths, sayings and proverbs of Persian mystical texts). Tehran: Sokhn [in Persian].
- Sam'āni, Sh (1989). *Roh al-Arvāh Fi Sharh-e Asmā al-Malek al-Fattāh*. Najib Māyel Heravi (Ed), Tehran: Sherkat-e Entesharart-e Elmi va Farhangi [in Persian].
- Sanāi, M (1957). *Divān-e Hakim Sanāi*. Mazāher Mosaffā (Ed), Tehran: Amir Kabir Press Institute [in Persian].
- Sanāi, M (2008). *Divān-e Hakim Abul-Majd Majdod ibn-e Adam Sanāi-e Ghaznavi*. Modarres Razavi (Ed), Tehran: Sanāi [in Persian].
- Zarrinkoob, A. (2012). *Literary Criticism: Searching in the principles, methods and topics of criticism with a review in the history of criticism and critics*. Vol. 1, Tehran: Amirkabir [in Persian].
- Zarghani, S and others (2011). "Sanāi audience studies in prose works from the 6th to the 10th century AH". *Research on Mystical literature (Gohar-e Goyā)*, 3, 1-34 [in Persian].

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوباتِ گیسودراز

محمدصادق خاتمی*

سلیمان ساکت**

چکیده

بی‌تردید گیسودراز (۷۲۰/۷۲۱ - ۸۲۵ ق.)، صوفی دانشمند سلسلهٔ چشتیه در شبه‌قاره، در مکتوبات خود از منابعی بهره‌جسته است که شناخت آن‌ها از یک سو، آبخورهای فکری گیسودراز را بر ما آشکار می‌سازد و از سوی دیگر، آثار مورد توجه بزرگان چشتیه را در آن روزگار معرفی می‌کند. در یگانه چاپ سنگی مکتوبات گیسودراز، نامه‌ای وجود دارد که از هفت نامه که در مکتوباتِ صدی شرف‌الدین منیری (۶۶۱؟ - ۷۸۲ ق.) آمده، اقتباس شده است. در این مقاله، متن کامل این نامه، یعنی مکتوب سوم از مکتوبات گیسودراز، واکاوی شده و در پایان نشان داده شده که این مکتوب، ترکیبی از نامه‌های دوازدهم، چهارم، دوم، پانزدهم، نوزدهم، دهم و شانزدهم از مکتوباتِ صدی است و می‌توان این احتمال را داد که گیسودراز به سبب منطقتی مشترک زیست آنان و نیز همزمانی با شرف‌الدین منیری و مطالعهٔ مکتوباتِ صدی، هفت مکتوب شیخ منیری را با نقل مستقیم و نیز افزوده‌هایی از خویش در هم آمیخته و به نام خود به یکی از مریدانش ارسال کرده است. از رهگذر این پژوهش می‌توان مکتوباتِ صدی را از جملهٔ منابع مکتوبات گیسودراز دانست که این پیر چشتی بدون ذکر نام از آن بهره برده است، افزون بر اینکه این تأثر را می‌توان دلیلی بر شهرت مکتوباتِ صدی اندکی پس از تألیف آن به شمار آورد.

کلیدواژه‌ها: شرف‌الدین منیری، مکتوباتِ صدی، گیسودراز، مکتوبات گیسودراز، اقتباس.

* دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسندهٔ مسئول)،

m.s.khatami92@gmail.com

** استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، saket@ferdowsi.um.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۸

۱. مقدمه

سید صدرالدین ابوالفتح محمدبن یوسف حسینی^۱، معروف به خواجه بنده‌نواز و گیسودراز، از مشایخ بزرگ سلسلهٔ چشتیه در دربار ملوک بهمنی (حک: ۷۴۸ - ۹۳۴ ق.)، دانشمند دینی و شاعر و نویسندهٔ شبه‌قاره است که در رجب ۷۲۰ / ۷۲۱ ق. در دهلی زاده شد و در ذوالقعدة ۸۲۵ ق. در گلبرگه، پایتخت سلاطین بهمنی در دکن درگذشت. به گفتهٔ صاحب‌الخبر/الانحیاء، گیسودراز، خلیفهٔ راستین نصیرالدین محمود چراغ دهلی (م: ۷۵۷ ق.)، جامع بود میان سیادت و علم و ولایت و در میان مشایخ چشت، مشربی خاص و در بیان اسرار حقیقت، طریقی مخصوص داشت (بنگرید به: محدث دهلوی، ۱۳۸۳: ۲۶۳). به باور پژوهشگران، او پرشورترین گرویده به افکار علاءالدولهٔ سمنانی (م: ۷۳۶ ق.) در شبه‌قاره به شمار می‌رود (بنگرید به: ابوبی مهریزی و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۴۴). گیسودراز در نظم و نثر فارسی مهارت داشت و بسیاری از آثارش به پارسی و شماری نیز به تازی است. یکی از این آثار، مکتوبات او مشتمل بر شصت و شش نامهٔ او به فارسی است که شاگرد و مریدش، مولانا ابوالفتح علاءالدین کالپوی / کالپوری قریشی (م: ۸۶۲ ق.)^۲ آن را در ۸۵۲ ق. در راه حج گرد آورد و مقدمه‌ای بر آن افزود (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به: گیسودراز، ۱۳۶۲ ق. / ۱۹۴۳ م: ۲ - ۳).

گیسودراز با عارفی از طریقهٔ کبرویهٔ فردوسیه یعنی شرف‌الدین منیری^۳ (م: ۷۸۲ ق.) هم‌روزگار است و در ایامی که شیخ منیری مکتوبات مشهور خود را موسوم به مکتوبات صدی^۴ در سال ۷۴۷ هجری در بهار، مرکز مهم فردوسیایان می‌نگاشت، از زادروز گیسودراز بیست و هفت سال می‌گذشت.

شیخ‌الاسلام احمدبن یحیی بن اسرائیل بن محمد الهاشمی المنیری ملقب به «شرف‌الدین» و منسوب به منیر هندوستان (روستایی در استان بهار کنونی، ایالتی در شرق هند)، از صوفیان بزرگ شبه‌قاره در سدهٔ هفتم و هشتم هجری است (بنگرید به: حسینی، ۱۳۵۰ ق: ۸ / ۲؛ مطیع‌الامام، ۱۳۷۲ ش / ۱۹۹۳ م: ۵۱). شرف‌الدین پر تألیف‌ترین شیخ طریقهٔ کبرویهٔ فردوسیه است که علاوه بر آثار بسیار، سه مجموعهٔ مکتوب، مشتمل بر سیصد و بیست و هشت نامه نیز از او باقی مانده است. با این حال، مجموعهٔ نخست، موسوم به مکتوبات صدی، به لحاظ تنوع موضوعات و سلاست بیان بر دو مجموعهٔ دیگر برتری دارد (بنگرید به: لعلی بدخشی، ۱۳۷۶: ۹۱۳؛ مطیع‌الامام، ۱۳۷۲ ش / ۱۹۹۳ م: ۱۷۳ - ۱۷۸).

مکتوبات صدی که تعالیم شیخ در آن‌ها انعکاس یافته، به عنوان مهم‌ترین اثر مشهور شرف‌الدین، شامل صد مکتوب صوفیانهٔ پارسی است که در ماه‌های سال ۷۴۷ ق. بنا به

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۳۱

درخواست یکی از مریدان خاصّ شیخ منیری با نام قاضی شمس‌الدین (م: پس از ۷۸۲ ق.) و در پاسخ‌های شیخ به پرسش‌های او نوشته شده است. سپس یکی از مریدان بنام شرف‌الدین با نام زین بدر عربی (م: پس از ۷۸۲ ق.) در همان سال یا به‌احتمال بیشتر در ۷۴۸ هجری آن نود و هشت مکتوب را که از سوی شیخ به قاضی شمس‌الدین ارسال شده بود، به همراه دو مکتوب دیگر که گویا در همان سال از سوی شرف‌الدین به مرید دیگری با نام قاضی صدرالدین نوشته شده بود، با نوشتن دیباچه‌ای عالمانه بر آن فراهم آورد (بنگرید به: منیری، ۱۰۴۱ ق: ۱ پ).

به باور نویسنده تقد ادبی، «تحقیق در منابع الهام، منتقدان را به این نتیجه رسانیده است که هیچ اثری از نظم و نثر نیست که به‌کلی ابداعی و بدون سابقه و مأخذ باشد» (زرّین‌کوب، ۱۳۸۲: ۹۹/۱). بر این اساس، منابع کتابی و کتبی، که عبارت باشند از آنچه نویسنده و شاعر از مطالعه کتب در مخزن خاطر دارد، از جمله این منابع الهام هستند (بنگرید به: همان، ۱۱۲). گیسودراز نیز در مکتوبات خود از منابعی بهره جسته است که شناخت مأخذ اندیشه‌های صوفیانه او از یک سو آبشخورهای فکری گیسودراز را بر ما آشکار می‌سازد و از سوی دیگر، آثار مورد توجه بزرگان چشتیه را در آن روزگار معرفی می‌کند، چنان‌که به شناخت بیشتر تصوف و عرفان در دوران زیست این پیر چشتی در شبه‌قاره کمک شایانی می‌کند. افزون بر این، از رهگذر شناسایی منابع مکتوبات گیسودراز می‌توان به دایره معلومات او دست یافت و نیز از تلقی سید محمد گیسودراز از عرفان روزگار او آگاهی بیشتری به دست آورد.

در تنها چاپ سنگی و در عین حال غیر انتقادی مکتوبات گیسودراز، مکتوبی وجود دارد که از هفت نامه که در مکتوبات صدی شرف‌الدین منیری و از هم‌روزگاران سید محمد گیسودراز آمده، اقتباس شده است. گیسودراز در این مکتوب که به «قاضی علم‌الدین بهروچی» نوشته شده (بنگرید به: گیسودراز، ۱۳۶۲ ق./ ۱۹۴۳ م: ۱۱ - ۱۷)، هفت مکتوب شیخ منیری را با نقل مستقیم و نیز افزوده‌هایی از خویش در هم آمیخته و به نام خود به این فرد ارسال کرده است، که به سبب هم‌روزگاری شرف‌الدین منیری با او و همچنین منطقه مشترک زیست آنان یعنی شبه‌قاره، جالب و درخور توجه است و نگارندگان از آنجا که بنیان‌های فکری این پیر چشتی زیر تأثیر آن‌ها بوده است، این مسأله را در نوشتار حاضر بررسی کرده‌اند، زیرا از رهگذر تحقیق درباره منابع مکتوبات گیسودراز که او گاه به نام و گاه بدون ذکر نام از آن‌ها بهره برده است، می‌توان دریافت که در سده هشتم و نهم هجری در منطقه زیست گیسودراز و در خانقاه او به‌عنوان شیخ سلسله چشتیه کدام یک از آثار عرفانی از سلسله‌ها و طریقه‌های صوفیه تدریس و به آن‌ها استناد

می‌شده است، زیرا می‌دانیم «اثری که ارزنده باشد، در بین معاصران و آیندگان البته تأثیر می‌بخشد» (زرین‌کوب، ۱۳۸۲: ۱۱۳/۱). افزون بر این، از رهگذر این پژوهش به چند تفاوت مهم در ضبط برخی از ابیات و مآثورات در این دو متن پی می‌بریم که می‌توان به آن‌ها به عنوان ضبط یا روایتی قابل اعتنا نگریست. همچنین تصحیح برخی از گزاره‌های نامه گیسودراز از رهگذر مکتوبات صدی بخش سوم این مقاله را شکل می‌دهد که اهمیت مکتوبات صدی را به عنوان یک متن جانبی اما مهم در تصحیح برخی از گزاره‌های این مکتوب گیسودراز نشان می‌دهد.

۱.۱ بیان مسئله و پرسش‌های تحقیق

مسئله کانونی این پژوهش، برجسته کردن وام‌گیری گیسودراز از مکتوبات صدی شیخ منیری البته بدون ذکر نام اوست، که به سبب بررسی علمی آرا و افکار گیسودراز و مشخص کردن آبخورهای فکری و تأثرات وی، از اهمیت بسیاری برخوردار است و ضرورت پژوهش حاضر را نشان می‌دهد. این نوشتار می‌کوشد با بررسی علمی این مسأله، به روش توصیفی - تحلیلی به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

۱. اهمیت مکتوبات صدی شیخ منیری در شناخت منابع گیسودراز چیست؟
۲. متن مصحح مکتوبات صدی چه کمکی به تصحیح مکتوبات گیسودراز می‌کند؟

۲.۱ پیشینه پژوهش

تا آنجا که نگارندگان می‌دانند، درباره موضوع این نوشتار، یعنی تأثیرپذیری گیسودراز از شرف‌الدین منیری، که در مکتوبات این پیر چشتی نمود یافته، تاکنون پژوهش مستقلاً منتشر نشده است.

۲. بحث و بررسی

در این بخش، متن مکتوب سوم از مکتوبات گیسودراز واکاوی شده و با گزیده هفت نامه از مکتوبات صدی شرف‌الدین منیری مقابله شده است. برای بالا بردن فایده نشر و نیز حفظ امانت‌داری در تصحیح، بخش‌های گوناگون هفت مکتوب منیری به عنوان نسخه اساس با نامه گیسودراز به عنوان نسخه بدل، مقابله، و موارد اختلاف مهم و تأمل‌برانگیز و نیز افزوده‌ها در هر دو متن با حروف درشت (پُر) برجسته شده است:

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۳۳

مکتوب گیسودراز	گزیده‌ها از مکتوباتِ صدی شرف‌الدین منیری
مکتوب سوم به جانب قاضی علم‌الدین بهروچی	مکتوب دوازدهم در انوار
<p>بدان که چون آینه دل صاف شود و زنگار طبیعت و ظلمت صفات بشریت از دل محو گردد، قابل قبول انوار غیبی شود. در بدایت حال، آن انوار بیشتر مثال برق و لوامع و لواج پدید آید؛ چندان‌که صفا زیادت می‌شود، آن انوار بقوت‌تر و زیادت‌تر می‌گردد. و بعد از آن برق بر مثال چراغ و شمع و مشعله و آتش افروخته شود. آنگاه نورهای علوی پدید آید. ابتدا به صورت ستارگان، بعد از آن بر مثال ماه، بعد از آن بر مثال خورشید پیدا گردد. گاه‌گاهی هزار چند از خورشید در روشنایی و تابش زیادت باشد.</p>	<p>چون آینه دل صاف شود و زنگار طبیعت و ظلمت صفات بشریت از او محو گردد، قابل انوار غیبی شود. در بدایت حال، آن انوار بیشتر بر مثال برق و لوامع و لواج پدید آید؛ چندان‌که صقالت زیادت می‌شود، آن نور بقوت‌تر و زیادت‌تر می‌گردد. بعد آن برق بر مثال چراغ و شمع و مشعله و آتش افروخته شود، آنگاه نورهای علوی پدید آید، ابتدا به صورت ستارگان خورد و بزرگ، آنگاه بر مثال ماه دیده شود، بعد از آن بر مثال خورشید پیدا گردد (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۷۱).</p>
<p>پس بدان که هر نور که [بر] صفت برق و لوامع دیده شود، بیشتر از برکت وضو و نماز باشد (گیسودراز، ۱۳۶۲ق/۱۹۴۳م: ۱۱).</p>	<p>پس بدان که هر نور که بر صفت و صورت برق و لوامع و لواج دیده شود، بیشتر از برکت وضو و نماز باشد (همان).</p>
<p>و آنچه در صورت چراغ و مشعله و مانند این دیده شود، آن، نوری باشد که از ولایت شیخ است و یا از نبوت حضرت صلی الله علیه [و] آله و سلم، و آن چراغ و مشعله، دل او بود که بدان مقدار منور شده است.</p> <p>و اگر به صورت قندیل و مشکاة بیند، هم از این معنی باشد که گفته شد.</p> <p>اما آنچه در صورت علویات بیند، چون ستاره و ماهتاب و آفتاب، از انوار روحانیت بود که بر آسمان دل به قدر صفا ظاهر می‌گردد. چون آینه دل به قدر ستاره، صافی شود، نور روح به قدر ستاره پدید آید.</p> <p>و چون ماه‌شکل بیند، اگر تمام ماه بود، بدان که دل، تمام صافی شده است، و اگر نقصان دارد، به قدر نقصان، کدورت باقی است.</p> <p>و چون آینه دل در صفا به کمال رسد، قابل نور روح گردد، بر مثال خورشید بیند، چنانچه صفا زیادت‌تر، خورشید درخشان‌تر. تا وقت بود که در روشنی هزار بار از خورشید تابان‌تر بود.</p> <p>اگر ماه و خورشید، هر دو یکبار بیند، ماه، دل بود، که از عکس نور روح منور شده است، و خورشید، روح باشد که دیده شود، اما هنوز از پس حجاب طالع می‌شود، تا خیال او را بر صورت خورشید می‌بیند. و الا نه نور روح، بی شکل و بی صورت است.</p> <p>و گاه بود که پرتو انوار صفات خداوند عزوجل بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئًا، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا» استقبال کند و از این حجاب روحانی و دلی، عکس بر آینه اندازد و به قدر صفای آن بنماید.</p> <p>اگر کسی گوید: «چگونه توان دانستن که پرتو صفات خداوند است؟»</p>	<p>اما آنچه در صورت چراغ و شمع و مشعله و مانند این دیده شود، آن، نوری باشد از ولایت شیخ یا از حضرت نبوت صلی الله علیه و سلم، و آن چراغ و شمع، دل بود که بدان مقدار منور شده است.</p> <p>و اگر به صورت قندیل و مشکاة بیند، هم از این معنی باشد که گفته شد.</p> <p>و اما آنچه در صورت علویات بیند، چون ستاره و ماهتاب و آفتاب، آن انوار روحانیت بود که بر آسمان دل به قدر صفا ظاهر می‌گردد. چون آینه دل به قدر ستاره، صافی شود، نور روح به قدر ستاره پدید آید.</p> <p>و چون ماه بیند، اگر ماه تمام بود، بدان که دل، تمام صافی شده است و اگر نقصان دارد، به قدر نقصان، کدورت باقی است.</p> <p>و چون آینه دل در صفا به کمال رسد، قابل نور روح گردد، بر مثال خورشید بیند، چنانچه صفا زیادت‌تر، خورشید درخشان‌تر. تا وقت بود که در روشنی هزار بار از خورشید تابان‌تر بود.</p> <p>اگر ماه و خورشید، هر دو یکبار بیند، ماه، دل بود، که از عکس نور روح منور شده است، و خورشید، روح باشد که دیده شود، اما هنوز از پس حجاب طالع می‌شود، تا خیال او را بر صورت خورشید می‌بیند، و الا نور روح، بی شکل و صورت است.</p> <p>و گاه بود که پرتو انوار صفات خداوند عزوجل بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئًا، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا» استقبال کند و از این حجاب روحانی و دلی، عکس بر آینه دل اندازد و به قدر صفای آن بنماید.</p>

مکتوب گیسودراز	گزیده‌ها از مکتوبات صدی شرف‌الدین منیری
<p>جواب چنین گفته‌اند: آنچه^۵ از انوار صفات حق، مشاهده دل شود، همان نور معرفت او گردد و تعریف خود هم خود کند. ذوقی به جان پدید آید که بدان ذوق داند آنچه می‌بینم، از حضرت بی‌چون [است]، نه از اغیار. و این معنی ذوقی است که در عبارت دشوار آید.</p> <p>و گفته‌اند: انوار صفات جمال، مشرق است، نه محرق، و انوار صفات جلال، محرق است، نه مشرق. عقل و فهم اینجا بگدازد و گرد نتواند گشتن.</p> <p>و گاه بود صفای دل به کمال رسد، «سُتْرِیْهِمْ آيَاتِنَا فِي الْاَفَاقِ وَ فِي اَنْفُسِهِمْ» [فصلت (۴۱)/۵۳] پدید آید. اگر در خود نگرَد، همه حق بیند و اگر در موجودات نگرَد، نیز همه حق بیند.</p>	<p>اگر کسی گوید: «چگونه تواند دانستن که پرتو نور صفات خداوند است؟»</p> <p>جواب چنین گفته‌اند: آنچه از انوار صفات حق، مشاهده دلی شود، همان نور معرفت او گردد و تعریف خود هم کند. ذوقی به جان پدید آید که بدان ذوق بداند که آنچه می‌بینم، از حضرت خداوند است عزوجل، نه از اغیار، و این معنی ذوقی است، در عبارت دشوار آید.</p> <p>و گفته‌اند: «انوار صفات جمال، مشرق است، نه [محرق]، و انوار صفات جلال، محرق است، نه مشرق.» و عقل و فهم اینجا بگدازد و گرد نتواند گشتن.</p> <p>و گاه بود صفای دل به کمال رسد از ستریهیم آیتنا فی الافاق و فی انفسیهیم [فصلت (۴۱)/۵۳] پدید آید. اگر در خود نگرَد، همه حق بیند، و اگر در موجودات نگرَد، همه حق بیند (همان، ۲۷۱ - ۲۷۳).</p>
<p>چنان‌که آن بزرگ گفت: «مَا نَظَرْتُ فِي شَيْءٍ إِلَّا وَ رَأَيْتُ اللَّهَ فِيهِ» فریادکنان به زبان حال آغاز کند:</p> <p>بیت</p> <p>مرا بی من پدید آمد هم از من هر چه می‌جستم کنون در عین این معنی چینی کیست حیرانم</p>	<p>چنان‌که آن بزرگ گفت: «مَا نَظَرْتُ فِي شَيْءٍ إِلَّا وَ رَأَيْتُ اللَّهَ فِيهِ» نظر نکردم در چیزی، مگر آنکه دیدم خداوند را در او» (همان، ۲۷۳).</p>
<p>آن نور حق تعالی عکس بر نور روح اندازد، مشاهده با ذوق شهود آمیخته بود. چون نور حق تعالی بی حجاب روحی و دلی در شهود آید، بی‌رنگی و بی‌کیفیتی و بی‌حدکی و بی‌مثلی و بی‌ضدی آشکارا کند، تمسک و تمکن از لوازم او شود. اینجا نه طلوع ماند، نه غروب، نه یمین، نه بيسار، نه فوق، نه تحت، نه مکان، نه زمان، نه قرب، نه بُعد، نه شب، نه روز. اینجا نه عرش است و نه فرش، نه دنیا، نه آخرت. قلم را اینجا سر بشکست، زبان را حرکت نماند، عقل در چاه عدم فرورفت و فهم و علم در بادیه حیرت گم شدند.</p> <p>اکنون تو در این حسرت می‌گداز، که در مقام بُعد باشی در حسرت نایافت، [بہتر] از آنکه در مقام قرب باشی در عجب یافت، که آن عجب، مقدمه زوال است و این حسرت وسیلت عطا و نوال (همان، ۲۷۳).</p>	<p>و چون نور حق تعالی عکس بر نور روح اندازد، مشاهده با ذوق شهود آمیخته بود. و چون نور حق تعالی بی حجاب روحی و دلی در شهود آید، بی‌رنگی و بی‌کیفیتی و بی‌حدکی و بی‌مثلی و بی‌ضدی آشکارا کند، تمسک و تمکن از لوازم او شود. اینجا نه طلوع ماند، نه غروب، نه یمین، نه بيسار، نه فوق، نه تحت، نه مکان، نه زمان، نه قرب، نه بُعد، نه شب، نه روز. اینجا نه عرش است و نه فرش، نه دنیا، نه آخرت. قلم را اینجا سر بشکست، زبان را حرکت نماند، عقل در چاه عدم فرورفت و فهم و علم در بادیه حیرت گم شدند.</p> <p>اکنون تو در این حسرت می‌گداز، که در مقام بُعد باشی در حسرت نایافت، [بہتر] از آنکه در مقام قرب باشی در عجب یافت، که آن عجب، مقدمه زوال است و این حسرت وسیلت عطا و نوال (همان، ۲۷۳).</p>
	<p>مکتوب چهارم در تجدید توبه</p>
<p>نباید که از دوری این مقام و از با هولی این کار در خاطر آن برادر فتوری و نفوری رو نماید و راه گریز پیش گیرد. «الْفَرَارُ مِمَّا لَا يُطَاقُ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ» برخواند. در نشستن و گفتن این خوف است (همان، ۲۰۷).</p>	<p>و از دوری این مقام و از هولی آن کار نباید که در خاطر آن برادر فتوری و نفوری روی نماید و راه گریز پیش گیرد، «الْفَرَارُ مِمَّا لَا يُطَاقُ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ» برخواند. در نشستن و گفتن این خوف است (همان، ۲۰۷).</p>
<p>زینهارا نومیدی به هیچ حال هیچ‌کس را جایز نیست، اینجا کار</p>	<p>زینهارا نومیدی به هیچ حال هیچ‌کس را جایز نیست. اینجا کار</p>

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۳۵

مکتوب گیسودراز	گزیده‌ها از مکتوباتِ صدی شرف‌الدین منیری
بی‌علت است.	بی‌علت است، بهایی نمی‌باید (همان، ۲۰۷).
	مکتوب دوم در توبه
غلام را اگرچه از حبش گیرند، چه زیان دارد چون خواجه، کافور نام نهد؟	غلام را اگرچه از حبش آرند، چه زیان دارد چون خواجه، کافور نام نهد؟ (همان، ۱۹۲).
	مکتوب چهارم در تجدید توبه
بسا کس بود که از پیش بت بردارند و به طرفه‌العینی چنان برگیرند که هنوز سجده‌گاه در پیش بتکده گرم بود، که او را از همه ملک و فلک درگذرانیده باشند و در صفتی رسانیده که اگر انس و جن و ملک، وی را بازطلبند، نشان نیابند. سرگردان شونید و گویند: «این چه بود و چه شد؟» جواب دهند: «فَعَالَ لِمَا يُرِيدُ» [بروج (۸۵/۱۶)]. هرچه خواست، کرد. چون و چرا را در این حضرت بار نیست و علت را مدخل نه، بازگردید و چون و چرا در عالم انسانیّت خرج کنید، که از آنجا برآمده است» (همان، ۲۰۷ - ۲۰۸).	بسا کس بود که از پیش بت بردارند و به طرفه‌العینی چنان برگیرند که هنوز سجده‌گاه در پیش بتکده گرم بود، که او را از همه ملک و فلک درگذرانیده باشند و در صفتی رسانیده که اگر انس و جن و ملک، وی را بازطلبند، نشان نیابند، سرگردان شونید و گویند: «این چه بود و چه شد؟» جواب دهند: «فَعَالَ لِمَا يُرِيدُ» [بروج (۸۵/۱۶)]. هرچه خواست، کرد. چون و چرا را در این حضرت بار نیست و علت را مدخل نه، بازگردید و چون و چرا در عالم انسانیّت خرج کنید، که از آنجا برآمده است» (همان، ۲۰۷ - ۲۰۸).
	مکتوب پانزدهم در وصول
<p>حاصل الامر، صاحب‌دولت را [که] نهایی مرجع و منتهی، حضرت تعالی خواهد بود، در مبدأ اول عهد «السنّت بریکم» [اعراف (۷/۱۷۲)]. بر طینت روحانیّت و ذروه انسانیّت او، خمیرمایه رشاش^۹ نهاده‌اند، که: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ خَلَقَ الْخَلْقَ فِي ظُلُمَاتٍ، ثُمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ» بر آن ناطق است و در جرعه جام الست، ذوقی به کام وی رسانیده‌اند که اثر آن هرگز از کام جان وی بیرون نرود و زندگی وی بدان ذوق است و قصد آن نور همیشه به مرکز و معدن خویش است و با این عالم الفت نگیرد و یک دم به ترک آن شراب نتواند کرد، چنانچه گفته‌اند:</p> <p style="text-align: center;">بیت</p> <p style="text-align: center;">عشّاق تو از ازل چو مست آمده‌اند سرمست ز باده الست آمده‌اند</p> <p>پروانه‌صفتان جانباز عشق که کمند جذبیه الوهیت در گردن ایشان در عهد «السنّت بریکم» [اعراف (۷/۱۷۲)] افتاده، امروز چندان به پر و بال گرد سَرادقات جمال شمع جلال پرواز کنند که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَى شَيْبَرَأْ، تَقَرَّبَتْ إِلَيْهِ ذِرَاعاً» استقبال کنند که به دست «جَذْبَةُ مِنَ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي عَمَلِ الثَّقَلَيْنِ» او را در کنار وصال کشد و گویند: «تا چند بدین پر و بال ضعیف، گرد سَرادقات جمال [ما] گردی؟ تو بدین پر و بال در هوای هویت ما طیران توانی کرد. این پر و بال در میدان و الدّین جاهلوا فینا [عنکبوت (۲۹/۶۹)] در باز، تا بر سنت لَنَهْدِيَنَّهُمْ خویشت، تو را کرامت کنیم، «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ» [نور</p>	<p>حاصل، هر صاحب‌دولت را که نهایت مرجع و منتهی، حضرت خداوند تعالی خواهد بود، و آنّ اِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى [نجم (۵۳/۴۲)] در مبدأ اول عهد السنّت بریکم [اعراف (۷/۱۷۲)] بر طینت روحانیّت و ذروه انسانیّت او، خمیرمایه رشاش نهاده‌اند، که: «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ فِي ظُلْمَةٍ، ثُمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ» و در جرعه جام الست، ذوقی به کام وی رسانیده‌اند که اثر آن هرگز از کام جان وی بیرون نشود و زندگی وی بدان ذوق است و قصد آن نور همیشه به مرکز و معدن خویش است و با این عالم الفت نگیرد و یک دم به ترک آن شراب نتواند، چنانکه بزرگی گفته است:</p> <p style="text-align: center;">رباعی</p> <p style="text-align: center;">عشّاق تو از الست مست آمده‌اند سرمست ز باده الست آمده‌اند می‌نوشتند و پند می‌نیوشتند کایشان ز الست می‌پرست آمده‌اند</p> <p>پروانه‌صفتان جانباز عشق که کمند جذبیه الوهیت در گردن ایشان در عهد الست افتاده است، امروز چندان [به] پر و بال در طلب گرد سَرادقات جمال شمع جلال پرواز کنند، که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَى شَيْبَرَأْ، تَقَرَّبَتْ إِلَيْهِ ذِرَاعاً» استقبال کند و به دست «جَذْبَةُ مِنَ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي عَمَلِ الثَّقَلَيْنِ» او را در کنار وصال کشد و گویند: «تا چند بدین پر و بال ضعیف، گرد سَرادقات جمال [ما] گردی؟ تو بدین پر و بال در هوای هویت ما طیران توانی کرد. این پر و بال در میدان و الدّین جاهلوا فینا [عنکبوت (۲۹/۶۹)] در باز، تا بر سنت لَنَهْدِيَنَّهُمْ</p>

مکتوب گیسودراز	گزیده‌ها از مکتوبات صدی شرف‌الدین منیری
سُبُلُنَا [عنکبوت ۶۹/۲۹] پر و بالی از شعاع انوار خویش، تو را کرامت کنیم، [که] یَهْدِي اللّٰهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ [نور ۳۵/۲۴] (همان، ۲۹۳ - ۲۹۴).	سُبُلُنَا [عنکبوت ۶۹/۲۹] پر و بالی از شعاع انوار خویش، تو را کرامت کنیم، [که] یَهْدِي اللّٰهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ [نور ۳۵/۲۴] (همان، ۲۹۳ - ۲۹۴).
	مکتوب نوزدهم در مرض ظاهر و باطن
زینهار! بد دل نشوی، که باد لطف در وزیدن است، افتادگان را می‌طلبد. مگر نشینده‌های هفتصد هزار سال، سالکان مملکت، سجاده اطاعت در خانقاه عصمت و صلاحیت تکیه زده، متکّه عزّت در کمر بسته، می‌گفتند که: «کار ما داریم.» ناگاه باد لطف وزید، آب و خاک را که زیر اقدام افتاده بود، برانگیخت و ندا درداد: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» [بقره ۳۰/۲].	چه کنی؟ خونی می‌خور و جانی می‌کن و دست و پایی می‌زن [و] فریادی و شوری پیش نه، که باد لطف، افتادگان را می‌طلبد تا بگیرد. هفصد هزار سال، سالکان مملکت، سجاده طاعت در مقام کرامت فرود کرده بودند و در خانقاه عصمت بر مصلمای حرمت تکیه زده، که: «کار ما داریم.» ناگاه باد لطف وزید، آب و خاک را که در زیر اقدام افتاده بودند، برانگیخت و گفت: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» [بقره ۳۰/۲]. تا هیچ مطیعی به طاعت ننازد و هیچ مفلسی و افتاده‌ای نومید نگردد (همان، ۳۱۹).
	مکتوب دوم در توبه
ملائکه گفتند: «ما را با فساد ایشان طاقت نیست.» ندا آمد: «لَيْسَ فِي الْحَبِّ مُشَاوَرَةٌ.» مصراع با تو چه گویم که تو مجنون نه‌ای (همان، ۱۴) آری، اگر بر در شما فرستیم، رَدّ کنید و اگر به دست شما بفروشیم، مخرید.»	چون ملائکه گفتند که: «ما را با فساد ایشان طاقت نیست.» ندا آمد: «آری، اگر بر در شما فرستیم، رَدّ کنید و اگر به دست شما بفروشیم، مخرید.» (همان، ۱۹۲).
	مکتوب پانزدهم در وصول
و نیز بدان که این کار بر دستار خواجگی، کسی را راست نیاید. آورده‌اند که: آن عزیز هم در آغاز صبح اربعین صباحاً چون چشم بگشاید، نظر بر جمال عشق افتاد. آن جنبش عشق بود که چون در بهشت آمد، درنگریست، بر فور آغاز کرد: «این قدم مسافران و رونده که ما را است، در بند رکاب نتواند بود و این سر پر خمار عشق که ما را است، بار تاج نتواند کشید. ما را فدای دادند، با الف به موافقت باید ایستاد که هیچ چیز ندارد. علل و اسباب و حشم و خدم را آتش دریا زد.» مردانه لیبیک عاشقانه زد و هشت بهشت را وداع کرد. چون به بهشت می‌رفت، با تاج و خلعت، به صفت مقربان بود و چون در راه عاشقی و طلب آمد، عورت پوشی نمی‌یافت.	ای برادر! این کار بر دستار خواجگی، کسی را کمتر راست آید. آورده‌اند که: آن عزیز چون در بهشت آمد، درنگریست، گفت: «این قدم رونده که ما است، در بند رکاب نتواند بود و این سر پر خمار عشق که ما است، بار تاج نتواند کشید. ما را فدای دادند، با الف به موافقت باید ایستاد که هیچ چیز ندارد. علل و اسباب را آتش دریا زد.» مردانه لیبیک عاشقانه برد و هشت بهشت را وداع کرد. چون به بهشت می‌رفت، با تاج و خلعت، به صفت مقربان بود و چون در راه طلب می‌آمد، عورت پوشی نمی‌یافت.
بیت دانی ^{۱۱} چه بود شرط خرابات نخست تاج و کمر و کلاه دربازی چست هر ذره از ذرات آدم این نعره عشق برآورد:	مشوی دانی چه بود شرط خرابات نخست تاج و کمر و کلاه دربازی چست هر ذره‌ای از ذرات آدم این نعره عشق برآورد:

مکتوب گیسودراز	گزیده‌ها از مکتوباتِ صدی شرف‌الدین منیری
<p>بیت ای قبله حقیقی بنمای رخ که ما را بگرفت دل به کلی زین قبله مجازی</p>	<p>مثنوی دل در غم عشق مبتلا خواهم کرد و امروز به خون دل قضا خواهم کرد (همان، ۲۹۵ - ۲۹۶)</p>
مکتوب دهم در کرامت	
<p>آری آری، در زیر سایه درختان بهشت، سبق عشق تکرار نتوان کرد. خانه در شارستان ابتلا باید گرفت و دبیرستان بلا را ملازمت باید نمود، تا تختۀ «إِنَّ الْبَلَاءَ مُؤَكَّلٌ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ أَوَّلُهُ حَيَاتٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ» درست شود. «لَأَنَّ الْمَحَبَّةَ أَوَّلُهُ مَكْرٌ وَ آخِرُهُ قَتْلٌ» از اینجا است که گفته‌اند که: «بلا در محبت دریابد^{۱۱}، چنان‌که نمک در دیگ» سر این است که گفت:</p> <p>بیت آسایش است رنج کشیدن به بوی آنک^{۱۵} روزی طیب بر سر بیمار بگذرد</p>	<p>ای برادر! آخر شنیده‌ای: «إِنَّ الْحُبَّ أَوَّلُهُ حَيَوَةٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ وَ أَوَّلُهُ خَتْلٌ وَ آخِرُهُ قَتْلٌ، اوّل محبت، حیات^{۱۲} است و آخرش ممات و اوّل محبت مکر است و آخرش قتل»، «وَأَوَّلُهُ كَرَامَةٌ وَ آخِرُهُ غَرَامَةٌ، و اولش کرامت است و آخرش غرامت» از اینجاست که گفته‌اند که: «بلا در محبت دریابد، چنان‌که نمک در دیگ» سر این است که گفت:</p> <p>بیت آسایش است رنج کشیدن به بوی آنک روزی طیب بر در بیمار بگذرد (همان، ۲۵۹ - ۲۶۰)</p>
<p>این دانی چیست؟ هر آن صاحب‌جمالی که بر عاشق خود ناز کند، داد جمال خود نداده باشد. داد جمال حضرت پاک او آن است که اگر فردا خطاب آید که: «در ما نگر» (همان، ۱۵)، تو گویی: «دریغ باشد چنان جمال را از نظر چو منی» کسی گفته است:</p> <p>بیت طاقت دیدن رخ تو که راست؟ من مسکین شنیده حیرانم</p>	<p>این دانی چیست؟ هر آن صاحب‌جمالی که بر عاشق خود ناز نکند، داد جمال خود نداده باشد. به حق حق، که داد جمال حضرت پاک او آن است که اگر فردا خطاب آید که: «در ما نگر»، تو گویی: «دریغ باشد چنان جمال را از نظر چو منی» کسی گفته است:</p> <p>بیت نجم! حدیث وصلش زنهار تا نگویی کآن در زبان نیاید و اندر دهان ننگند (همان، ۲۶۰)</p>
<p>ای برادر! آن روز که بساط محبت گسترانیدند، همه مرادها را آتش درزدند. اینکه آن سالک اول، آدم صفی صلوات الله علیه سیصد سال خون جگر بر رخساره بارید و اینکه نوح برگزیده برگزیده [را] به ترائه «أَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ» [هود (۱۱)/۴۶] بر جگر آورده و اینکه خلیل را حله خلت پوشانیده، پس آنگاه نمود طاغی را بر وی گماشته، در منجنیق بلا نهاده و اینکه یعقوب را هشتاد سال در بیت‌الاحزان سوخته و اینکه یوسف [را] بر سر چهارسوی^{۱۶} بازار مصر در صف بندگان، من یزید کرده و به چند درم ناسره فروخته و اینکه زکریا را پاره دو پاره کرده و اینکه ایوب را سالها در مرض سرطان سرگردان کرده و اینکه موسی سوخته «أُرْنِي» [اعراف (۷)/۱۴۳] گویان گشته، او همه سزایی است که سوخته‌ای گفته است:</p>	<p>ای برادر! آن روز که بساط محبت گسترانیدند، همه مرادها را آتش درزدند. اینکه آن سالک اول، آدم صفی صلوات الله علیه سیصد سال خون جگر بر رخساره باریده و اینکه نوح برگزیده را تیر ائنه ائیس من اهلک [هود (۱۱)/۴۶] بر جگر او زده و اینکه خلیل را حلت خلت پوشانیده، پس آنگاه نمود طاغی را بر وی گماشته و در منجنیق بلا نهاده و اینکه یعقوب را هشتاد سال در بیت‌الاحزان سوخته و اینکه مهتر یوسف را بر سر چهارسوی بازار مصر در صف بندگان، من یزید کرده و به چند درم ناسره فروخته و اینکه زکریا را به اژه دو پاره کرده. سر این است که سوخته‌ای گفته است:</p>

مکتوب گیسودراز	گزیده‌ها از مکتوبات صدی شرف‌الدین منیری
<p style="text-align: center;">رباعی</p> <p>به ترخم نظری جانب ما خواهی کرد لیکن آن ناز که در تست کجا خواهی کرد؟ حسن را قاعده جور است بتا می‌دانم با که کردی که به مسعود وفا خواهی کرد</p> <p style="text-align: center;">بیت</p> <p>مرا یاری است در خاطر اگر گویم کدام است او جهانی مبتلا گردد بلایی خاص و عام است او</p>	<p style="text-align: center;">قطعه</p> <p>این همه می‌کند ولیک از بیم مرد را زهره نی که آه کند زانکه رویش به سان آینه‌ای است آه آینه را تباہ کند</p> <p style="text-align: right;">(همان، ۲۶۰ - ۲۶۱)</p>
	مکتوب شانزدهم در سالک و مجذوب
<p>ای^{۱۷} برادر!^{۱۸} جانی است و مقصودی. مرد باید تا گوید: «یا جان بدهم یا به مقصودی رسم و گویم به بانگ بلند:</p> <p style="text-align: center;">بیت</p> <p>یا به دست آریم سرّی یا دراندازیم سر یا به کام دشمنان گردیم یا سلطان شویم»</p> <p>این گوهر شب‌چراغ است و عزّتش این است که در میان موج دریای خون‌خوار است. آن گوهر صد هزار طالب دارد که برای او جان فدا می‌کنند و نگونسار در قعر دریا فرود می‌روند تا بویی از او بیابند. اما نباید که غافل‌وار کسی بیاید^{۱۹}، که صد هزار ماهیان بحر جلال در طلب تدامنی می‌گردند که لقمه کنند. تا کسی نداند که چه شد و کجا رفت (همان، ۱۶).</p> <p style="text-align: center;">رباعی</p> <p>با دل گفتم مرا میر بر در او کاو پادشه است و من ندارم سر او دل گفت برو حدیث بیهوده مگو یا در بر او کشتند یا بر در او</p> <p>چون قدمی به غفلت، کسی خواهد که در این راه نهد، آن لعین که دربان این درگاه است، گوید: «مرا نمی‌شناسی؟ من آنم که اهل آسمان اول، آداب تسبیح از من آموختند و اهل آسمان دوم، آداب تهلیل از من آموختند و اهل آسمان دیگر، همچنین. مسند تدریس ما بر فرق گنبد اخضر نهاده بودند. این همه دولت‌ها درباختیم، تا طراز لعنت بر پیشانی ما کشیدند و بر سر کوی شرع محمدی به عوانی بنشانند. اکنون یا تاج اخلاص بیار و در رو و یا با فتراک ما می‌ساز.»</p> <p>نه تو مرد دینی و این لعین برای هر دونی از جای خویش نجنبید. تکبری عظیم دارد، تا صدیقی در مملکت پدید نیاید و عیّاری پاک‌بازی در این راه قدم نهد، او از جای نجنبید. خداوند! خاتمت به خیر گردانی، والسلام (همان، ۲۹۹).</p>	<p>ای برادر! جانی است و مقصودی. مرد باید تا گوید: «یا جان بدهم، یا به مقصود رسم.» این گوهر شب‌چراغ است و عزّت او بدین است که دربان او، موج دریای خون‌خوار است. آن گوهر صد هزار طالب دارد که برای او جان فدا می‌کنند و نگونسار در قعر دریا فرود می‌روند.</p> <p>چون قدمی به غفلت، کسی خواهد که در این راه درگاه نهد، آن لعین که دربان این درگاه است، گوید: «مرا نمی‌شناسی؟ من آنم که اهل آسمان اول، آداب تسبیح از من آموختند و اهل آسمان دوم، آداب تهلیل از من آموختند و اهل آسمان دیگر، همچنین. مسند تدریس ما بر فرق گنبد اخضر نهاده بودند. این همه دولت‌ها درباختیم، تا طراز لعنت بر پیشانی ما کشیدند و بر سر کوی شرع محمدی به عوانی بنشانند. اکنون یا تاج اخلاص بیار و در رو و یا با فتراک ما می‌ساز.»</p> <p>نه تو مرد دینی و این لعین برای هر دونی از جای خویش نجنبید. تکبری عظیم دارد، تا صدیقی در مملکت پدید نیاید و عیّاری پاک‌بازی در این راه قدم نهد، او از جای نجنبید. خداوند! خاتمت به خیر گردانی، والسلام (همان، ۲۹۹).</p>

۱.۲ تأملی بر وام‌گیری شیخ منیری و گیسودراز از دو منبع به صورت مستقیم یا با واسطه

چنان‌که از جدول فوق پیداست، مکتوب سوم گیسودراز از هفت نامه که در مکتوباتِ صدی آمده، اقتباس شده است. اشاره به این نکته بایسته است که شرف‌الدین منیری که مانند دیگر صوفیان، در مکتوباتِ صدی خود از منابعی بهره جسته، بر پایه جستجوی نگارندگان، در مطاوی این هفت مکتوب، یعنی نامه‌های دوازدهم، چهارم، دوم، پانزدهم، نوزدهم، دهم و شانزدهم نیز از روح‌الارواح (تألیف: ۵۳۰ - ۵۳۴ ق.) و مرصادالعباد (تألیف: ۶۱۸ - ۶۲۰ ق.) به شدت تأثیر پذیرفته است، چنان‌که شیخ منیری در مطاوی مکتوب چهارم خود با عنوان «در تجدید توبه» (بنگرید به: منیری، ۱۹۹۴م: ۱۴ پ - ۱۶ پ)، مکتوب دوم با عنوان «در توبه» (همان، ۹ ر - ۱۱ ر)، مکتوب نوزدهم با عنوان «در مرض ظاهر و باطن» (همان، ۶۰ پ - ۶۳ ر)، مکتوب پانزدهم با عنوان «در وصول» (همان، ۵۰ ر - ۵۲ پ)، مکتوب دهم با عنوان «در کرامت» (همان، ۳۴ پ - ۳۹ ر) و نیز مکتوب شانزدهم خود با عنوان «در سالک و مجذوب» (همان، ۵۲ پ - ۵۴ ر) از روح‌الارواح که تنها یک بار از آن به نام یاد کرده، مطالبی را برگرفته، افزون بر اینکه در مکتوب دوازدهم خود با عنوان «در انوار» (همان، ۴۳ ر - ۴۵ پ) مکتوب پانزدهم با عنوان «در وصول» (همان، ۵۰ ر - ۵۲ پ) و مکتوب شانزدهم خود با عنوان «در سالک و مجذوب» (همان، ۵۲ پ - ۵۴ ر)، به شدت از مرصادالعباد که هیچ‌گاه نیز از آن به نام یاد نکرده، تأثیر پذیرفته است.

ممکن است این احتمال به ذهن برسد که گیسودراز آن مطالب را که در هفت مکتوب شرف‌الدین، زاده طبع او نیست، بدون واسطه و از منابع اصلی یعنی روح‌الارواح یا مرصادالعباد اخذ کرده باشد و نه از منبع باواسطه یعنی مکتوباتِ صدی. درباره این احتمال باید گفت که از رهگذر بررسی دقیق روح‌الارواح و مرصادالعباد با هفت مکتوب شیخ منیری پیداست که شرف‌الدین برخی از مطالب صد مکتوب خود را از کتب معتبر صوفیانه پیش از خود، نه به صورت مستقیم، بلکه با گزینش دقیق، ساده‌تر کردن متن و نیز با تلخیص و گاه افزودن مطالب یا ابیاتی به متن، اقتباس کرده است. حال چگونه ممکن است که همان مطالب گزینش شده از سوی شرف‌الدین بعینه در مکتوب سوم گیسودراز نیز آمده باشد؟ به دیگر سخن، چرا گیسودراز که آثاری مانند روح‌الارواح و مرصادالعباد را در دست داشته، مطالب را به گونه‌ای متفاوت از شیخ منیری برنگزیده و یا چرا شیوه تلخیص او با شرف‌الدین متفاوت نیست؟ نگارندگان برای اثبات این مدعا، ابتدا به نمونه‌ای از تأثر شیخ منیری از روح‌الارواح اشاره کرده‌اند و برآنند که وام‌گیری گیسودراز مطابق با مکتوباتِ صدی، تصادفی نیست و به باور

نویسندگان، گیسودراز نقل مطالبی از روح‌الارواح را در مکتوب خود به واسطه مکتوبات
صدی، از روح‌الارواح کوتاه‌تر و مناسب‌تر دیده است:

مکتوبات صدی و مکتوب سوم گیسودراز	روح‌الارواح
<p>آورده‌اند که: آن عزیز (مکتوب گیسودراز: + «هم در آغاز صبح اربعین صباحاً چون چشم بگشاید، نظر بر جمال عشق افتاد. آن جنبش عشق بود که») چون در بهشت آمد، درنگریست، گفت (مکتوب گیسودراز: بر فور آغاز کرد): «این قدم (مکتوب گیسودراز: + «مسافران و») رونده که ما راست، در بند رکاب نتواند بود و این سر بر خمار عشق که ما راست، بار تاج نتواند کشید. ما را قله الفی داده‌اند، با الف به موافقت باید ایستاد که هیچ چیز ندارد. علل و اسباب (مکتوب گیسودراز: + «و حشم و خدم») را آتش دریا زد.» مردانه لیبکی عاشقانه بزد و هشت بهشت را وداع کرد. چون به بهشت می‌رفت، با تاج و خلعت، به صفت مهربان بود و چون در راه (مکتوب گیسودراز: + «عاشقی و») طلب می‌آمد (مکتوب گیسودراز: آمد)، عورت پوشی نمی‌یافت.</p> <p>مثنوی</p> <p>دانی چه بود شرط خرابات نخست تاج و کمر و کلاه دربازی چست</p> <p>هر ذره‌ای (مکتوب گیسودراز: ذره) از ذرات آدم این نمره عشق بر آورد (مکتوب گیسودراز: بر آورده):</p> <p>مثنوی</p> <p>دل در غم عشق مبتلا خواهم کرد و امروز به خون دل قضا خواهم کرد (مکتوب گیسودراز:)</p> <p>ای قبله حقیقی بنمای رخ که ما را بگرفت دل به کلی زین قبله مجازی</p>	<p>آن عزیز چون در بهشت آمد، درنگریست، گفت: «این قدم رونده که ما راست، در بند رکاب نتواند بود و این سر بر خمار اسرار عشق که ما راست، بار تاج نتواند کشید. ما را قله الفی داده‌اند، با الف موافقت باید کرد که هیچ ندارد. علل و اسباب و حوالات را آتش درزد.» همی لیبکی عاشقانه بزد و هشت بهشت در نطق شهود و مشاهدت درباخت.</p> <p>بیت</p> <p>دانی چه بود شرط خرابات نخست تاج و کمر و کلاه دربازی چست چون مست شوی و پای‌ها گردد سست گویند بنشین هنوز باقی بر تست</p> <p>شعر</p> <p>ألا فاسقیانی من شربکما الورد وَإِنْ كُنْتَ قَدْ أَنْفَدْتَ فِي شَرِبِهَا بُرْدِي سَوَارِي وَ دُمُلُوجِي وَ مَا مَلَكَت يَدِي مُبَاحٌ لَكُمْ نَهَبٌ فَلَا تَنْطَفِقُوا وَرْدِي</p> <p>عجب کاری است، چون آدم را بدین روزی از بهشت بیرون خواست آوردن، در بهشت آوردن چه حکمت بود؟ آری جان و جهان من او جلّ جلاله بهشت به آدم و آدمی فروخته است و به مذهب امام شافعی بیع غایب درست نیاید و اگر آید، خیار ثابت بود. آدم را صلوات الله علیه به بهشت برد تا بیع درست بود و خیار ثابت نباشد، به بهشتش برد تا میباید بدید، پس بدین عالم آورد که دبیرستان معاملات است، تا بها بدهد؛ و بضاعت ما هر چند که معیب است، اما فروشنده کریم است. اقبلنی وَ اِنْ كُنْتَ زَانِفًا فَقَدْ يُسَامِحُ الْكَرِيمُ وَ اِنْ كَانَ عَارِفًا. هر چند که سرمایه ما با عیب است و شایسته درگاه نیست، لیکن از غریم مفلس هر چه یایی، بیاید ستد. خذْ مِنْ غَرِيمِ السَّوِّءِ وَ لَوْ اَجْرَةٌ. آدم چون به بهشت می‌رفت، بر صفت مهربان بود، و چون در راه می‌آمد، عورت پوشی نمی‌یافت (سمعانی، ۱۳۶۸: ۲۲۷).</p>

چنان‌که پیداست، شیخ منیری مطالب فوق از روح‌الارواح را با تلخیص متن گزینش کرده و سپس گیسودراز همان مطالب را بعینه و تنها با اختلافاتی اندک در برخی از ضبط‌ها و چند افزوده در مکتوب سوم خود آورده است. می‌توان به نمونه‌ای از مرصادالعباد نیز اشاره کرد که

همان مطالب گزینش شده از سوی شرف‌الدین از این کتاب، در مکتوب سوم گیسودراز نیز آمده است:

مکتوباتِ صدی و مکتوب سوم گیسودراز	مرصادالعباد
<p>چون (مکتوب گیسودراز: بدان که چون) آینه دل صاف شود و زنگار طبیعت و ظلمت صفات بشریت از او (مکتوب گیسودراز: دل) محو گردد، قابل (مکتوب گیسودراز: + قبول) انوار غیبی شود. در بدایت حال، آن انوار بیشتر بر (مکتوب گیسودراز: - بر) مثال برق و لوامع و لوائح پدید آید.</p> <p>چندان که صفالت (مکتوب گیسودراز: صفا) زیادت می‌شود، آن نور (مکتوب گیسودراز: انوار) بقوت‌تر و زیادت‌تر می‌گردد (مکتوب گیسودراز: + و) بعد (مکتوب گیسودراز: + از) آن برق بر مثال چراغ و شمع و مشعله و آتش افروخته شود، آنگاه نورهای علوی پدید آید، ابتدا به صورت ستارگان خورد و بزرگ (مکتوب گیسودراز: - «خرد و بزرگ»)، آنگاه (مکتوب گیسودراز: بعد از آن) بر مثال ماه دیده شود (مکتوب گیسودراز: - «دیده شود»)، بعد از آن بر مثال خورشید پیدا گردد (مکتوب گیسودراز: + «گاه‌گاهی هزار چند از خورشید در روشنایی و تابش زیادت باشد»).</p>	<p>بدان که چون آینه دل به تدریج از تصرف مصفل «لا اله الا الله» صفالت یابد، و زنگار طبیعت و ظلمت صفات بشریت از او محو شود که «إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ صِفَالَةً وَ صِفَالَةَ الْقُلُوبِ ذِكْرُ اللَّهِ»، پذیرای انوار غیبی گردد و سالک به حسب صفالت دل و ظهور انوار مشاهده آن انوار شود. و در بدایت حال انوار بیشتر بر مثال بروق و لوامع و لوائح پدید آید.</p> <p>یا أَيُّهَا الْبَرَقُ الَّذِي تَلَمَعُ مِنْ أَيْ أَكْنافِ الْحَمِي تَسَطَّعُ</p> <p>و چندان که صفالت زیادت می‌شود، انوار بقوت‌تر و زیادت‌تر می‌گردد، بعد از بروق بر مثال چراغ و شمع و مشعله و آتش‌های افروخته مشاهده شود، و آنگاه انوار علوی پدید آید، ابتدا در صورت کواکب خرد و بزرگ، و آنگاه بر مثال قمر مشاهده افتد، و بعد از آن در شکل شمس پیدا گردد (نجم رازی، ۱۳۹۹: ۲۹۹ - ۳۰۰).</p>

شیخ منیری مطالب فوق از مرصادالعباد را با تلخیص متن گزینش کرده و سپس گیسودراز همان مطالب را بعینه و تنها با اختلافاتی اندک در برخی از ضبط‌ها و چند افزوده در مکتوب سوم خود آورده است. می‌توان به نمونه‌ای دیگر از مرصادالعباد نیز اشاره کرد:

مکتوباتِ صدی و مکتوب سوم گیسودراز	مرصادالعباد
<p>پروانه‌صفتان جانباز عشق که کمند جذبیه الوهیت در گردن ایشان در عهد الست (مکتوب گیسودراز: أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ) افتاده است (مکتوب گیسودراز: - است)، امروز چندان [به] پر و بال در طلب (مکتوب گیسودراز: - «در طلب») گرد سראقات جمال شمع جلال پرواز کنند، که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئاً، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعاً» استقبال کند، و به دست «جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي عَمَلَ التَّقَلُّبِ» او را در کنار وصال کشد و گوید (مکتوب گیسودراز: در کنار وصال برکشند و گویند): «تا چند بدین (مکتوب گیسودراز: تا چندین) پر و بال ضعیف، گرد سראقات جمال [ما] گردی؟ تو بدین (مکتوب گیسودراز: - ضعیف... بدین) پر و بال در هوای هویت ما طیران نتوانی کرد (مکتوب گیسودراز: طیران نتوانی کرد). این پر و بال در میدان (مکتوب گیسودراز: أَسْبَابُهُ) وَ الَّذِيْنَ جَاهَلُوا فِينَا [عنكبوت (۲۹/۶۹] دریا، تا بر سَنَتِ لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا [عنكبوت</p>	<p>پروانه‌صفتان جانباز عالم عشق که کمند جذبیه الوهیت در گردن دل ایشان در عهد الست افتاده است، امروز چندان به پر و بال درد طلب گرد سראقات جمال شمع جلال حضرت پرواز کنند، که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئاً، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعاً» یک شعله از شعله‌های آن شمع «و نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَيْلِ الْوَرِيدِ» استقبال کند، و به دست «جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي عَمَلَ التَّقَلُّبِ» او را در کنار وصال کشد، که: «يا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً» تا چند به پر و بال پروانگی «و خَلِقِ الْإِنْسَانَ ضَعِيفًا»، گرد سראقات جمال ما گردی؟ تو بدین پر و بال در فضای هوای هویت طیران نتوانی کرد. بیا این پر و بال در میدان «و الَّذِيْنَ جَاهَلُوا فِينَا» دریا، تا بر سَنَتِ لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» پر و بالی از شعله انوار خویش، تو را کرامت کنیم، که «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ» (نجم رازی، ۱۳۹۹: ۳۳۸).</p>

مکتوبات صدی و مکتوب سوم گیسودراز	مرصادالعباد
[۶۹/۲۹] پر و بالی از شعاع انوار خویش، تو را کرامت کنیم، [۴۵] (مکتوب گیسودراز: - که) بَهِایِ اللّٰهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ [نور] (مکتوب گیسودراز: + «سر این معنی است».) [۳۵/۲۴]	

چنان‌که پیداست، شرف‌الدین منیری مطالب فوق از مرصادالعباد را با کاستن چند واژه و نیز سه آیه از متن گزیده کرده و سپس گیسودراز همان مطالب را بعینه و تنها با اختلافاتی اندک در برخی از ضبط‌ها و چند افزوده و کاهش در مکتوب سوم خود آورده است.

۲.۲ درنگی بر تفاوت‌های مهم دو مکتوب در ضبط برخی از ابیات و مأثورات

از رهگذر مقابله دو متن فوق، به چهار تفاوت مهم در ضبط برخی از ابیات و مأثورات پی بردیم که می‌توان به آن‌ها به عنوان ضبط و روایتی قابل اعتنا نگریست. این موارد عبارتند از:

۱. مصراع دوم از بیت سعدی شیراز که در مکتوبات صدی به صورت «روزی طیب بر در بیمار بگذرد»، آمده (بنگرید به: خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۶۰)، در کلیات سعدی (چاپ فروغی)، غزلیات سعدی (چاپ فروغی و یغمایی) و غزلیهای سعدی (چاپ یوسفی) بدون هیچ نسخه‌بدلی به صورت «روزی طیب بر سر بیمار بگذرد»، ضبط شده (بنگرید به: سعدی، ۱۳۸۶: ۴۷۵؛ همان، ۱۳۸۰: ۲۹۶؛ همان، ۱۳۸۵: ۳۸)، که در مکتوبات گیسودراز نیز این مصراع موافق با ضبط این سه منبع است (بنگرید به: گیسودراز، ۱۳۶۲ق. / ۱۹۴۳م: ۱۵).

۲. بیتی از سنایی که تنها در مکتوبات گیسودراز به صورت «یا به دست آریم سرّی یا دراندازیم سر / یا به کام دشمنان گردیم یا سلطان شویم»، آمده (بنگرید به: گیسودراز، ۱۳۶۲ق. / ۱۹۴۳م: ۱۶)، در چاپ‌های مصفا و مدرّس رضوی از دیوان سنایی بدون هیچ نسخه‌بدلی بدین‌گونه آمده است:

یا به دست آریم سرّی یا برافشانیم سر / یا به کام حاسدان گردیم یا سلطان شویم

(سنایی، ۱۳۳۶: ۲۲۸؛ همان، ۱۳۸۸: ۴۱۹)

به این دو ضبط از بیت فوق با توجه به مخاطب‌شناسی سنایی و پیدا شدن طیف گسترده‌ای از مخاطبان در شبه‌قاره (برای آگاهی بیشتر، بنگرید: زرقاتی و دیگران، ۱۳۹۱: ۵ - ۶)، باید به عنوان ضبط‌هایی قابل اعتنا نگریست.

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۴۳

۳. مآثوری که در مکتوباتِ صدی به صورت «إِنَّ الْحُبَّ أَوْلُهُ حَيَّوَةٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ وَ أَوْلُهُ خَتْلٌ وَ آخِرُهُ قَتْلٌ، اوّل محبت، حیات است و آخرش ممات و اوّل محبت، مکر است و آخرش قتل» آمده (بنگرید به: خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۵۹ - ۲۶۰)، در روح‌الارواح بدین گونه ضبط شده است:

«إِنَّ الْحُبَّ أَوْلُهُ خَتْلٌ وَ آخِرُهُ قَتْلٌ» (سمعانی، ۱۳۶۸: ۱۳۹ - ۱۴۰؛ نیز بنگرید به: صدری‌نیا، ۱۳۹۴: ۹۸).

اما ابتدای این قول در مکتوب گیسودراز به صورت «لأنَّ المَحَبَّةَ أَوْلُهُ مَكْرٌ وَ آخِرُهُ قَتْلٌ» (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۵) آمده است که می‌توان سه احتمال را مطرح کرد: نخست آنکه گیسودراز این مأثور را از منبع دیگری ذکر کرده باشد، که البته بعید است. دیگر آنکه به باور نگارندگان، شاید گیسودراز این قول را ساده‌تر کرده است، اما شاید هم این قول در میان ارباب خانقاه و عرفای آن روزگار به صورت مثل سائر متداول بوده است.

۴. قول دیگری که تنها در مکتوباتِ گیسودراز به صورت «إِنَّ الْبَلَاءَ مُوَكَّلٌ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ أَوْلُهُ حَيَاتٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ» آمده و گویا گیسودراز آن را به مکتوب خود افزوده (بنگرید به: گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۵)، صورت کامل آن در کیمیای سعادت بدین گونه آمده است:

«إِنَّ الْبَلَاءَ مُوَكَّلٌ بِالْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ بِالْأَوْلِيَاءِ ثُمَّ الْأَمْثَلُ فَلَا مَثَلٌ» (غزالی، ۱۳۸۰: ۶۱/۱؛ نیز بنگرید به: صدری‌نیا، ۱۳۹۴: ۹۸).

این قول چنان‌که پیداست، در مکتوب گیسودراز به صورت «إِنَّ الْبَلَاءَ مُوَكَّلٌ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ أَوْلُهُ حَيَاتٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ» آمده است، که بی‌شک گزاره‌های «أَوْلُهُ حَيَاتٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ»، حاصل اشتباه کاتب چاپ سنگی است.

۳.۲ تصحیح برخی از گزاره‌های نامه گیسودراز از رهگذر مکتوباتِ صدی

نگارندگان از رهگذر مقابله نامه سوم گیسودراز با مکتوباتِ صدی دریافتند که در برخی از ضبط‌های مکتوب گیسودراز، تحریفات یا تصحیفات روی داده که نتیجه رونویسی کاتب چاپ سنگی مکتوباتِ گیسودراز از نسخ متأخر این اثر و نیز تصرفات و لغزش‌های کاتبان کم‌مایه یا

بی‌دقت است. در ادامه، با بهره‌گیری از مکتوبات صدی، پنج نمونه از این گونه موارد تصحیح شده است:

۱.

پروانه‌صفتان جانباز عشق که کمند جذبۀ الوهیت در گردن ایشان در عهد «الستُ برُکم» [اعراف (۷)/۱۷۲] افتاده، امروز چندان به پر و بال گرد سראدقات جمال شمع جلال پرواز کنند که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئاً، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعاً» استقبال کنند که به دست «جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ» او را در کنار وصال برکشند و گویند: «تا چندین پر و بال در هوای هویت ما طیران توانی کرد؟ این پر و بال در آشیانۀ «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا» [عنکبوت (۲۹)/۶۹] در باز، تا بر سنت «لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» [عنکبوت (۲۹)/۶۹] پر و بالی از شعاع انوار خویش، تو را کرامت کنیم، «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ» [نور (۲۴)/۳۵] سر این معنی است (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./۱۹۴۳م: ۱۴).

چنان‌که پیداست، کاتب در نوشتن افعال «استقبال کنند»، «در کنار وصال برکشند» و «گویند»، دچار لغزش شده است، زیرا فاعل در بخش دوم گزاره فوق، «خداوند» است و کاتب اشتباهاً گمان کرده است که «پروانه‌صفتان جانباز عشق» فاعل تمامی گزاره است، چنان‌که در مکتوبات صدی به درستی بدین گونه آمده است:

پروانه‌صفتان جانباز عشق که کمند جذبۀ الوهیت در گردن ایشان در عهد الست افتاده است، امروز چندان پر و بال در طلب گرد سראدقات جمال شمع جلال پرواز کنند، که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئاً، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعاً» استقبال کند و به دست «جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ» او را در کنار وصال کشد و گوید:

تا چند بدین پر و بال ضعیف، گرد سראدقات جمال [ما] گردی؟ تو بدین پر و بال در هوای هویت ما طیران نتوانی کرد. این پر و بال در میدان و آذین جاهدوا فینا [عنکبوت (۲۹)/۶۹] در باز، تا بر سنت «لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» [عنکبوت (۲۹)/۶۹] پر و بالی از شعاع انوار خویش، تو را کرامت کنیم، [که] «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ» [نور (۲۴)/۳۵] (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۹۴).

همچنین کاتب در نوشتن کلمات «تا چند بدین» دچار لغزش گشته و این لغات را به صورت «چندین» کتابت کرده که سبب شده است از گزاره معنایی دریافت نشود. این کلمات نیز در مکتوبات صدی به درستی به صورت «تا چند بدین»، ضبط شده است.

این دانی چیست؟ هر آن صاحب‌جمالی که بر عاشق خود ناز کند، داد جمال خود نداده باشد. داد جمال حضرت پاک او آن است که اگر فردا خطاب آید که: در ما نگر، تو گویی: دریغ باشد چنان جمال را از نظر چو منی (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۵ - ۱۶).

با توجه به گزاره فوق، هر چند از فعل «ناز کند»، معنایی دریافت می‌شود، اما بی‌شک با توجه به دیدگاه صوفیانه نویسنده و نیز با توجه به بافت بند فوق، آن معنا نادرست خواهد بود. این فعل در مکتوباتِ صدی به صورت «ناز نکند»، بدین‌گونه آمده است:

این دانی چیست؟ هر آن صاحب‌جمالی که بر عاشق خود ناز نکند، داد جمال خود نداده باشد. به حقّ حق، که داد جمال حضرت پاک او آن است که اگر فردا خطاب آید که: در ما نگر، تو گویی: دریغ باشد چنان جمال را از نظر چو منی (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۶۰).

چنان‌که پیداست، از فعل «ناز نکند»، می‌توان معنای درست را دریافت کرد. مدّعی نویسنده‌گان آنگاه قوت می‌یابد که می‌بینیم این گزاره در روح‌الارواح نیز که شیخ منیری در مکتوب خود به آن نظر داشته، به صورت زیر آمده است:

«هر آن صاحب‌جمالی که بر عاشق خود دلال نکند، داد جمال خود نداده است. به حقّ حق که داد جمال آن است که اگر فردا خطاب آید که در ما نگر، تو گویی: اُنْزَهُ ذَلِكَ الْجَمَالَ عَنْ نَظْرِ مِثْلِي» (سمعانی، ۱۳۶۸: ۱۴۰).

ای برادر! آن روز که بساط محبت بگسترانیدند، همه مرادها را آتش درزدند. اینکه آن سالک اول‌قدم، آدم صفی... سیصد سال خون جگر بر رخساره بارید و اینکه نوح برگزیده به ترانه «لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ» [هود (۱۱)/۴۶] بر جگر آورده و اینکه خلیل را حله حلت پوشانیده، پس آنگاه نمرود طاغی را بر وی گماشته، در منجیق بلا نهاده و اینکه یعقوب را هشتاد سال در بیت‌الاحزان سوخته و اینکه یوسف بر سر چهارسوی بازار مصر در صف بندگان، من یزید کرده و به چند درم ناسره فروخته و اینکه زکریا را پاره دو پاره کرده... او همه سزایی است که سوخته‌ای گفته است (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۶).

در نمونه فوق، کاتب در نوشتن کلمات «به ترانه»، «بر جگر آورده» و «پاره دو پاره»، دچار لغزش شده است، حال آنکه در مکتوباتِ صدی این کلمات به‌درستی به صورت «تیر»، «بر جگر او زده» و «به ارّه دو پاره» آمده است:

ای برادر! آن روز که بساط محبت گسترانیدند، همه مرادها را آتش درزدند. اینک آن سالک اول، آدم صفی صلوات الله علیه سیصد سال خون جگر بر رخساره باریده و اینک نوح برگزیده را تیر اِئِه لَیْسَ مِنْ اَهْلِکَ [هود (۱۱)/۴۶] بر جگر او زده و اینک خلیل را حلت حلت پوشانیده، پس آنگاه نمرود طاغی را بر وی گماشته و در منجنیق بلا نهاده و اینکه یعقوب را هشتاد سال در بیت‌الاحزان سوخته و اینک مهتر یوسف را بر سر چهارسوی بازار مصر در صف بندگان، مَن یَزید کرده و به چند درم ناسره فروخته و اینکه زکریا را به ارّه دو پاره کرده. سر این است که سوخته‌ای گفته است (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۶۰ - ۲۶۱).

۴.

ای برادر! جانی است و مقصودی. مرد باید تا گوید: یا جان بدهم یا به مقصودی رسم... این گوهر شب‌چراغ است و عزتش این است که در میان موج دریای خون‌خوار است. آن گوهر صد هزار طالب دارد که برای او جان فدا می‌کنند و نگونسار در قعر دریا فرود می‌روند (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۶).

با توجه به گزاره فوق، از کلمات «در میان»، معنایی دریافت نمی‌شود، حال آنکه در مکتوبات صلی این کلمات به درستی به صورت «دربان او» آمده است:

ای برادر! جانی است و مقصودی. مرد باید تا گوید: «یا جان بدهم، یا به مقصود رسم». این گوهر شب‌چراغ است و عزت او بدین است که دربان او، موج دریای خون‌خوار است. آن گوهر صد هزار طالب دارد که برای او جان فدا می‌کنند و نگوسار در قعر دریا فرود می‌روند (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۹۹).

۵.

من آنم که اهل آسمان اول، آداب تسبیح از من آموختند و اهل آسمان دوم، آداب تهلیل از من دانستند و اهل آسمان دیگر، همچنین. مسند تدریس تا بر فرق گنبد اخضر نهاده بودند. همه دولت‌ها درباختیم، تا طراز لعنت بر پیشانی ما کشیدند و بر سر کوی شرع محمدی بعد این بنشانند (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۷).

چنان‌که پیداست، کاتب در نوشتن کلمات «بعد این» دچار لغزش شده، حال آنکه این کلمات در مکتوبات صلی به درستی به صورت «به عوانی» ضبط شده است:

من آنم که اهل آسمان اول، آداب تسبیح از من آموختند و اهل آسمان دوم، آداب تهلیل از من آموختند و اهل آسمان دیگر، همچنین. مسند تدریس ما بر فرق گنبد اخضر نهاده بودند.

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۴۷

این همه دولت‌ها درباختیم، تا طراز لعنت بر پیشانی ما کشیدند و بر سر کوی شرع محمدی به عوانی بنشانند (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۹۹).

۳. نتیجه‌گیری

بی‌شک گیسودراز در مکتوبات خود از منابعی تأثیر پذیرفته است که شناخت آن‌ها از یک سو آبخورهای فکری گیسودراز را بر ما آشکار می‌سازد و از سوی دیگر، آثار مورد توجه بزرگان چشتیه را در آن روزگار معرفی می‌کند. در این مقاله این موضوع برجسته شد که در یگانه چاپ سنگی مکتوبات گیسودراز نامه‌ای وجود دارد که گزینه‌ای از هفت نامه از مکتوباتِ صدی شرف‌الدین منیری است که تاکنون به این موضوع اشاره‌ای نشده و در باب اصالت نسبت آن، به این دو عارف پژوهشی صورت نگرفته است. از این رو از منظر نسخه‌شناسی به واکاوی این هفت نامه در نامه سوم گیسودراز پرداخته شد و صحت انتساب آن‌ها از مکتوباتِ صدی نشان داده شد. از رهگذر این پژوهش می‌توان مکتوباتِ صدی را از جمله منابع مکتوباتِ سید محمد گیسودراز دانست که این پیر چشتی بدون ذکر نام از آن بهره برده، افزون بر اینکه این تأثر را می‌توان به‌عنوان دلیلی بر شهرت مکتوباتِ صدی در شبه‌قاره اندکی پس از تألیف به شمار آورد. افزون بر این، از رهگذر شناسایی مکتوباتِ صدی به‌عنوان یکی از منابع مکتوباتِ گیسودراز می‌توان به دایره معلومات این صوفی چشتی دست یافت و نیز از تلقی گیسودراز از عرفان زمان وی آگاهی بیشتری یافت. همچنین نگارندگان از رهگذر مقابله نامه سوم گیسودراز با مکتوباتِ صدی دریافتند که در برخی از ضبط‌های مکتوب گیسودراز، تحریفات یا تصحیفات روی داده که نتیجه رونویسی کاتب چاپ سنگی مکتوباتِ گیسودراز از نسخ متأخر این اثر و نیز تصرفات و لغزش‌های کاتبان کم‌مایه یا بی‌دقت است. بنابراین، برخی از گزاره‌های نامه گیسودراز از رهگذر مکتوباتِ صدی تصحیح شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاع بیشتر درباره او، بنگرید به: غلام سرور لاهوری، ۱۳۳۲ ق. / ۱۹۱۴ م: ۳۸۱/۱ - ۳۸۲؛ حسنی، ۱۴۰۸ هـ / ۱۹۸۸ م: ۳۸۱/۱ - ۳۸۲؛ سلطان‌زاده، ۱۳۹۵: ۵۵۹/۵ - ۵۶۲.
۲. برای آگاهی درباره او، بنگرید به: غلام سرور لاهوری، ۱۳۳۲ ق. / ۱۹۱۴ م: ۳۹۷/۱.
۳. برای اطلاع بیشتر درباره او، رک: فردوسی، ۱۳۱۳ ق. / ۱۸۹۵ م: ۱۲۷ - ۱۴۷؛ لعلی بدخشی، ۱۳۷۶: ۹۱۲ - ۹۴۵؛ محدث دهلوی، ۱۳۸۳: ۲۳۰ - ۲۴۱؛ مطیع‌الامام، ۱۳۷۲ ش / ۱۹۹۳ م: ۴۹ - ۱۱۰؛ جان آسوده...، ۱۴۰۰: پنج - نوزده (مقدمه مصححان).

۱۴۸ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

۴. یکی از نگارندگان، تصحیح مکتوبات صدی را بر اساس هفت نسخه کهن و چهار چاپ سنگی به پایان رسانده و به‌زودی متنی منقح از آن عرضه خواهد کرد.
۵. اصل: بچه.
۶. اصل: گفین (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۷. کذا.
۸. اصل: ذره.
۹. اصل: رشا.
۱۰. اصل: بفریسم؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۱. اصل: + که (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۲. اصل: حیوت.
۱۳. اصل: المحبّت.
۱۴. اصل: دریابد (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۵. اصل: آنکه (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۶. اصل: چهارسو (؟)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۷. اصل (هامش): ن ای برادر جانی این است مقصودی.
۱۸. اصل: + در (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۹. اصل (هامش): ن درآید.
۲۰. اصل: اخضرا (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.

کتاب‌نامه

- ابوبی مهریزی، نازیلا و دیگران (۱۴۰۰). «جایگاه ملفوظات گیسودراز در آثار عرفانی فارسی شبه‌قاره و ضرورت تصحیح آن». نامه فرهنگستان (ویژه‌نامه شبه‌قاره)، شماره ۱۲، صص ۱۴۳ - ۱۶۸.
- جان آسوده: سه رساله از میراث تصوف شبه‌قاره (راحت‌القلوب، وفات‌نامه شیخ شرف‌الدین منیری، وصیت‌نامه خواجه نجیب‌الدین فردوسی) (۱۴۰۰). تصحیح و تحقیق سلمان ساکت و محمدصادق خاتمی. قم: نشر ادبیات.
- الحسنی، عبدالحی بن فخرالدین (۱۴۰۸ هـ / ۱۹۸۸ م). نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر. الجزء الثالث. حیدرآباد الدکن - الهند: مجلس دائرة المعارف العثمانية.
- الحسنی، عبدالحی بن فخرالدین. (۱۳۵۰ ق). نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر. الجزء الثاني. حیدرآباد الدکن - الهند: مجلس دائرة المعارف العثمانية.

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۴۹

- خاتمی، محمدصادق (۱۳۹۸). «تصحیح «مکتوباتِ صدی» شیخ شرف‌الدین منیری (۶۶۱ - ۷۸۲ ق. / ۱۲۶۳ - ۱۳۸۱ م.) و تحقیق درباره آن». رساله دکتری، مشهد: گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۲). *نقد ادبی: جستجو در اصول و روش‌ها و مباحث نقّادی با بررسی در تاریخ نقد و نقّادان*. ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- زرقانی، سید مهدی و دیگران (۱۳۹۱). «مخاطب‌شناسی سنایی در آثار منثور قرن ششم تا دهم هجری». *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، سال ششم، شماره سوم، پیاپی ۲۳، صص ۱ - ۳۴.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۸۶). *کلیات سعدی: گلستان، بوستان، غزلیات، قصاید، قطعات و رسائل از روی قدیم‌ترین نسخه‌های موجود*. به اهتمام محمدعلی فروغی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۸۰). *غزلیات سعدی* (بر اساس چاپ‌های شادروانان محمدعلی فروغی و حبیب یغمایی). مقابله، اعراب‌گذاری، تصحیح، توضیح واژه‌ها و اصطلاحات، معنای ابیات و ترجمه شعرهای عربی کاظم برگ‌نسی. تهران: فکر روز.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۸۵). *غزلیات سعدی*. تصحیح و توضیح دکتر غلامحسین یوسفی. تهران: سخن.
- سلطان‌زاده، شهناز (۱۳۹۵). «گیسودراز». *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، ج ۵، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۵۵۹ - ۵۶۲.
- سمعانی، شهاب‌الدین ابوالقاسم احمد (۱۳۶۸). *روح‌الارواح فی شرح اسماء الملک الفتحاح*. به تصحیح و توضیح نجیب مایل هروی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- سنایی، مجدودبن آدم (۱۳۳۶). *دیوان حکیم سنایی*. به کوشش مظاهر مصفا، تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- سنایی، مجدودبن آدم (۱۳۸۸). *دیوان حکیم ابوالمجد مجدودبن آدم سنایی غزنوی*. به سعی و اهتمام مدرس رضوی، تهران: سنایی.
- صدری‌نیا، باقر (۱۳۹۴). *فرهنگ مأثورات متون عرفانی* (مشمول بر احادیث، اقوال و امثال متون عرفانی فارسی). تهران: سخن.
- غزالی، محمدبن محمد (۱۳۸۰). *کیمیای سعادت*. ج ۱. به کوشش حسین خدیو‌جم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- غلام سرور لاهوری (۱۳۳۲ ق. / ۱۹۱۴ م.). *خزینة‌الاصفیاء* [چاپ سنگی]. ج ۲، کانپور: مطبع منشی نولکشور.
- فردوسی، شاه شعیب (۱۳۱۳ ق. / ۱۸۹۵ م.). *مناقب‌الاصفیاء* [چاپ سنگی]. به‌اهتمام فقیر محمد بشیر، کلکته: نورالآفاق.
- گیسودراز، سید محمدبن یوسف (۱۳۶۲ ق. / ۱۹۴۳ م.). *مکتوبات* [چاپ سنگی]. به حسن توجه جناب معلی القاب نواب محمد امیر علی خان بهادر. به تصحیح و اهتمام مولوی حافظ سید عطا حسین. هند - حیدرآباد دکن: عهد آفرین برقی پریس.

۱۵۰ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- لعلی بدخشی، میرزا لعل بیگ (۱۳۷۶). *ثمرات‌القدس من شجرات‌الانس*. تصحیح سید کمال سید جوادی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- محدث دهلوی، عبدالحق (۱۳۸۳). *اخبارالانحیاری فی اسرارالابرار*. تصحیح و توضیح علیم اشرف خان، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مطیع‌الامام، سید (۱۳۷۲ش / ۱۴۱۴ق. / ۱۹۹۳م). *شیخ شرف‌الدین احمد بن یحیی منیری و سهم او در نشر متصوفانه فارسی*. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- منیری، شرف‌الدین. *مکتوبات صادی*. کشمیر: کتابخانه علامه اقبال دانشگاه کشمیر، شماره ۹۳۷۰۱ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: ۱۰۴۱ ق.
- منیری، شرف‌الدین (۱۹۹۴م). *مکتوبات صادی نسخه عهد مصنف [چاپ عکسی]*. (صفحه‌شمار گوناگون). تعارف پروفیسر سید حسن عسکری، تقدیم سید شاه محمد اسمعیل روحی. پتنه: خدابخش اوریتل پبلک لائبریری.
- نجم رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۹۹). *مرصادالعباد*. به اهتمام محمدامین ریاحی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

